

اماکن منسوب به امام علی علیه السلام در حجاز

احمد خامه یار *

چکیده:

در سرزمین حجاز، مساجد و زیارتگاه‌های متعددی وجود داشته که به یادبود محل حضور و نماز خواندن پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و دیگر شخصیت‌های مقدس مسلمانان یا در ارتباط با حوادث سرنوشت‌ساز صدر اسلام بنا گردیده است. امیر مؤمنان علی علیه السلام از جمله شخصیت‌هایی است که زیارتگاه‌ها و مکان‌های متعددی به نام ایشان در حجاز وجود داشته است. این نوشتار به واکاوی اماکن و زیارتگاه‌های منسوب به آن حضرت و تبیین نوع ارتباط آنها با ایشان می‌پردازد. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که اماکن منسوب به آن حضرت، شامل شماری از مساجد، خانه‌ها و چاه‌های آب بوده است.

واژگان کلیدی: امام علی علیه السلام، زیارتگاه‌های اسلامی، حجاز، حرمین شریفین، مکه، مدینه

مقدمه

منطقه حجاز به عنوان مهد اسلام و دو شهر مکه و مدینه به عنوان مقدس‌ترین شهرهای مسلمانان، دربرگیرنده اماکن و آثار متبرک و زیارتی فراوانی است که از دیرباز تا کنون، همواره محل توجه و احترام مسلمانان بوده است. بخشی از این

اماکن، شامل مساجد مقدس و متبرکی است که در محل حضور و نماز خواندن رسول برگزیده خدا، حضرت محمد ﷺ و دیگر شخصیت‌های مقدس صدر اسلام ساخته شده و یادآور رخدادهای مهم و سرنوشت‌ساز صدر اسلام و دوره حیات پیامبر ﷺ است. بخش دیگری از این آثار شامل گنبدها و زیارتگاه‌هایی است که بر قبور اهل بیت علیهم السلام، صحابه پیامبر ﷺ و علما و دیگر شخصیت‌های بزرگ و تأثیرگذار تاریخ اسلام بنیاد نهاده شده است.

در میان شخصیت‌های مقدس مسلمانان که در کنار پیامبر ﷺ در حوادث مهم صدر اسلام نقش و تأثیر چشمگیری داشته‌اند، بی‌تردید نام امیر مؤمنان علی علیهم السلام می‌درخشد. می‌دانیم که آن حضرت از نخستین سال‌های کودکی خود تا زمان وفات پیامبر ﷺ همواره در ملازمت ایشان به سر برد و در جنگ‌های ایشان بیشترین رشادت‌ها و حماسه‌آفرینی‌ها را از خود نشان داد و پیامبر ﷺ نیز در جایگاه‌های متعددی ایشان را به عنوان وصی و خلیفه خود معرفی کرد. بدین ترتیب، طبیعی است که در سرزمین حجاز، اماکن و زیارتگاه‌های متعددی به نام امام علی علیهم السلام وجود داشته و از همان قرون اولیه زیارتگاه عموم مسلمانان بوده است.

با وجود حجم عظیم آثار و کتاب‌هایی که درباره اماکن مقدس و زیارتگاه‌های اسلامی در حجاز و به ویژه دو شهر مکه و مدینه نگاشته شده است، با این حال به نظر می‌رسد تا کنون نوشتار یا مقاله مستقلی که منحصراً به مساجد و زیارتگاه‌های منسوب به امام علی علیهم السلام بپردازد، وجود نداشته باشد؛ و یا شاید بهتر است بگوییم نگارنده این سطور، در جستجوهای خود موفق به یافتن چنین نوشته‌ای نشده است. با توجه به مقدمه فوق، نگارنده در این نوشتار به واکاوی مکان‌های منسوب به امیر مؤمنان علیهم السلام در سرزمین حجاز و تبیین موضوع ارتباط آنها به آن حضرت می‌پردازد. تلاش بر آن بوده است که در یافتن ارتباط این مکان‌ها با امام علی علیهم السلام، از منابع معتبر روایی و تاریخی و نیز بیان تاریخچه و موقعیت آنها، از منابع معتبر جغرافیایی و تواریخ محلی استفاده شود.

۱. محل ولادت امام علی علیهم السلام

از دیدگاه شیعه، از مهم‌ترین فضایل و مناقب حضرت علی علیهم السلام آن است که ایشان در خانه کعبه به دنیا آمده است. از این رو، خانه کعبه را باید یکی از مکان‌های منسوب به امام علی علیهم السلام، بلکه از مهم‌ترین آنها در حجاز به شمار آورد.

جزئیات ولادت امیر مؤمنان علی علیه السلام در خانه کعبه را شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) به سند خود از سعید بن جبیر، به نقل از یزید بن قعب و شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) به نقل از محمد بن احمد بن شاذان، به سند خود از عائشه و انس بن مالک، به نقل از عباس عموی پیامبر صلی الله علیه و آله، و به سند خود از امام صادق، از ائمه علیهم السلام به نقل از عباس و یزید بن قعب، و ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق) به صورت مرفوع از شعبه، از قتاده، از انس، از عباس عموی پیامبر صلی الله علیه و آله و نیز به نقل از حسن بن محبوب سرّاد یا زرّاد (م ۲۲۴ق) به روایت از امام صادق علیه السلام، بیان کرده‌اند (ابن بابویه، ۱۳۸۵ق/۱۹۶۶م، صص ۱۳۶-۱۳۵؛ همو، ۱۳۶۱ش، صص ۶۳-۶۲؛ طوسی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، صص ۷۰۷-۷۰۶؛ ابن شهر آشوب، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۱م، ج ۲، صص ۱۹۹-۱۹۸).

خلاصه این روایات چنین است که فاطمه بنت اسد، مادر گرامی امیر مؤمنان علیه السلام، زمانی که فرزندش علی علیه السلام را باردار شد، روزی در حال طواف خانه کعبه بود که ناگهان دچار درد زایمان شد. پس به درگاه خداوند دعا کرد که فرزندش صحیح و سالم به دنیا بیاید. ناگهان دیوار کعبه شکافته و فاطمه بنت اسد وارد آن شد و پس از سه روز همراه نوزاد خود از خانه کعبه خارج شد.

میقات حج

علما و محدثان متقدم شیعه تأکید کرده‌اند که پیش و پس از علی علیه السلام، هیچ نوزادی در کعبه متولد نشده و افتخار ولادت در کعبه، تنها مخصوص آن حضرت است (از جمله ر.ک: مسعودی، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۸م، ص ۱۴۲؛ مفید، ۱۴۱۶ق/۱۹۹۵م، ج ۱، ص ۵؛ ابن شهر آشوب، ج ۲، ص ۲۰۰).

از میان علمای اهل سنت نیز حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ق) احتمالاً نخستین کسی است که به مسئله ولادت امام علی علیه السلام در داخل کعبه اشاره کرده و آن را «متواتر» دانسته است (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۲ق/۲۰۰۲م، ج ۳، ص ۵۵۰).

همچنین ابن مغزلی (م ۴۸۳ق)، عالم مالکی مذهب، روایت دیگری از ولادت امام علی علیه السلام در کعبه را به سند خود از امام موسی کاظم، از امام صادق، از امام باقر، از امام زین العابدین علیه السلام، از رُبده بنت قریبه ساعدی، از مادرش ام عماره بنت عباد ساعدی - که شاهد عینی ماجرای ولادت بوده - نقل کرده است (ابن المغزلی، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، صص ۵۵-۵۴).

پس از اینها، علمای دیگری نیز همچون محمد بن طلحه شافعی (م ۶۵۲ق)، سبط ابن جوزی (م ۶۵۴ق) و ابن صباغ مالکی (م ۸۵۵ق) موضوع ولادت امیر مؤمنان علیه السلام در کعبه را مطرح کرده‌اند (النصیبی، ۱۴۱۹ق/۱۹۹۹م، ص ۶۳؛ سبط ابن جوزی، ۱۴۲۷ق، ص ۳۰؛ ابن الصباغ، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۸م، ص ۳۰) و به پیروی از آنها، جمع دیگری از نویسندگان متأخر اهل سنت این موضوع را پذیرفته‌اند.

با این حال، با توجه به اینکه مسئله ولادت امام علی علیه السلام در کعبه در سده‌های اولیه مورد پذیرش همه اهل سنت نبوده، از دیرباز مکان دیگری در مکه مکرمه به عنوان محل ولادت آن حضرت وجود داشته است. این مکان «مولد علی علیه السلام» نام داشته و محل آن شعب ابی طالب - که امروزه به نام «شعب علی» شناخته می‌شود - بوده است. در فاصله کمی از آن نیز خانه محل تولد پیامبر صلی الله علیه و آله قرار داشته که امروزه به جای آن، ساختمان کتابخانه مکه مکرمه ساخته شده است.

با استناد به نوشته ابن جیبر (م ۶۱۴ق)، محل ولادت امام علی علیه السلام در زمان وی مسجدی بوده که در آنجا کتیبه‌ای به شرح زیر وجود داشته است:

«هذا المسجد هو مولد علی بن ابی طالب - رضوان الله علیه - و فیه تربی رسول الله - صلی الله علیه و [وآله] وسلّم - و کان داراً لأبئ طالب عمّ النبی - صلی الله علیه و [وآله] وسلّم - و کافله» (ابن جیبر، بی تا، ص ۱۴۱).

به گفته تقی الدین فاسی (م ۸۳۲ق)، در ادامه همین کتیبه آمده است که این محل به دستور خلیفه عباسی، الناصر لدین الله (حکومت: ۶۲۲ - ۵۷۵) در سال ۶۰۸ ق ساخته شده است (الفاسی، ۲۰۰۷م، ج ۱، ص ۴۹).

بنابر آنچه گذشت، محلی را که اهل سنت به عنوان محل ولادت امام علی علیه السلام می‌شناخته‌اند، باید خانه پدری آن حضرت دانست که امام علیه السلام بخشی از سال‌های کودکی خود را در آن سپری کرده است. این خانه در دوره سعودی به مدرسه‌ای شبانه به نام «مدرسة النجاح» تبدیل شده بود که همین مدرسه نیز در سال ۱۴۰۲ق در جریان پروژه صاف کردن محله «شعب بنی هاشم» (سوق اللیل) و منطقه «شعب علی» و خانه‌های واقع در کوه ابوقییس، تخریب گردید و به طور کامل از بین رفت (ابوسلیمان، ۱۴۳۰ق/۲۰۰۹م، ص ۱۵۷).

۲. سایر اماکن منسوب به امام علی علیه السلام در مکه مکرمه

ابن شهر آشوب مازندرانی (م ۵۸۸ق) در جایی که دربارهٔ مشاهد و زیارتگاه‌های منسوب به امام علی علیه السلام سخن می‌گوید، مکان‌های تاریخی دیگری را در مکه همچون خانهٔ حضرت خدیجه - که امام علی علیه السلام در آنجا نزد پیامبر صلی الله علیه و آله پرورش یافت و سال‌هایی از کودکی خود را سپری کرد - و نیز محلی که پیامبر در آنجا از نزدیکان خویش «بیعت عشیره» را گرفت، در شمار زیارتگاه‌های مرتبط با امام علی علیه السلام برشمرده است. او همچنین از محل نماز خواندن امام علی علیه السلام نزدیک در خانهٔ محل تولد پیامبر صلی الله علیه و آله در شعب بنی هاشم سخن گفته است (ابن شهر آشوب، ج ۲، ص ۲۲۷) که شاید منظور وی، همان خانهٔ پدری امام علی علیه السلام باشد که نزد اهل سنت به عنوان زادگاه ایشان شناخته می‌شده است.

همچنین در منطقهٔ «تنعیم» مسجدی به نام امام علی علیه السلام وجود داشته است که برخی از مورخان بدان اشاره کرده‌اند. ابن جبیر احتمالاً نخستین کسی است که به وجود این مسجد در مقابل مسجد عایشه اشاره کرده است (ابن جبیر، ص ۹۰). احتمالاً این مسجد همانجایی است که ابن شهر آشوب از آن با عنوان «مسجد احرام برای میقات» یاد کرده و ساخت آن را به امام علی علیه السلام نسبت داده است (ابن شهر آشوب، ج ۲، ص ۲۲۷).

تقی‌الدین فاسی نیز از «مسجد علی» یاد کرده و محل آن را در مسیر «وادی مَرّ الظهران» و نزدیک مسجد تنعیم تعیین کرده است (فاسی، ج ۱، ص ۴۴۳). ابن فهد مکی (۸۸۵ق) نیز در بیان محل احرام بستن عبدالله بن زبیر در ذیل حوادث سال ۶۴ق، اشارهٔ مختصری به این مسجد کرده و گفته است: ابن زبیر از محل تپه‌ای مقابل مسجد عایشه، به فاصلهٔ پرتاب یک تیر از آنجا احرام بست و نزدیک این محل مسجدی منسوب به امام علی علیه السلام وجود دارد (ابن فهد مکی، ۹۸۳م، ج ۲، ص ۷۶). همچنین ابن جبیر در توصیف «دار الخیزران» در مکه، در سفرنامهٔ خود، به وجود محل نشستن و تکیه دادن پیامبر صلی الله علیه و آله در این مکان، و محل منسوب به ابوبکر و محل منسوب به امام علی علیه السلام، به ترتیب در سمت راست محل نشستن پیامبر اشاره کرده است (ابن جبیر، ص ۱۴۵). گفتنی است دار الخیزران در جریان توسعهٔ مسجدالحرام در زمان ملک سعود بن عبدالعزيز در سال ۱۳۷۵ق تخریب شد و محل آن در محدودهٔ مسجدالحرام قرار گرفت (الکردی المکی، ۱۴۲۰ق/۲۰۰۰م، ج ۲، ص ۸۶).

۳. اماکن منسوب به امام علی علیه السلام در مدینه منوره

حضرت امیر مؤمنان علیه السلام پس از گذشت مدت کوتاهی از هجرت پیامبر خدا صلی الله علیه و آله از مکه به مدینه، به این شهر مهاجرت نمود و تا زمان آغاز خلافت ظاهری خود، در این شهر زندگی کرد. برخی نویسندگان سده ششم هجری همچون هروی و ابن شهر آشوب، از خانه امام علی علیه السلام در مدینه، به عنوان یکی از مکان‌های زیارتی این شهر در زمان خود یاد کرده‌اند (هروی، ۱۹۵۳م، ص ۹۲؛ ابن شهر آشوب، ج ۲، ص ۲۲۷). ابن مازه بخاری (م ۶۱۱ق) نیز از خانه امیر مؤمنان علی علیه السلام در بقیع، که در گوشه آن پیامبر خدا صلی الله علیه و آله بسیار نماز خوانده، یاد کرده است (ابن مازه، ۱۳۹۲ش، ص ۲۰۸). این خانه ممکن است منطبق بر محل مورد اشاره هروی و ابن شهر آشوب باشد و در منابع دوره‌های بعدی، اشاره‌ای به آن نشده است. همچنین در مدینه و حومه آن، چندین مسجد منسوب به امام علی علیه السلام وجود داشته که برخی از آنها هنوز پابرجا و برخی دیگر از بین رفته است؛ از جمله در منطقه «فتح» در شمال غربی مدینه، مسجدی به نام امام علی علیه السلام وجود داشت که یکی از چهار مسجد اصلی مجموعه مساجد موسوم به «مساجد سبعة» به شمار می‌آمد. بی تردید نام گذاری این مسجد به امام علی علیه السلام، ناظر به نقش اساسی و بسیار مهم آن حضرت در غزوه «احزاب» یا «خندق» بود که در جریان آن، امام علیه السلام با عمرو بن عبد ودّ به مبارزه برخاست و او را از پای درآورد. مورخان مدینه به وجود مسجد موسوم به امام علی علیه السلام در سمت جنوبی مسجد سلمان اشاره کرده‌اند (سمهودی، ۱۴۲۲ق/۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۱۸۹؛ السخاوی، ۱۳۹۹ق/۱۹۷۹م، ج ۱، ص ۶۹). گویا برای نخستین بار، این مسجد و دو مسجد سلمان و فتح را امیر سیف‌الدین حسین بن ابی‌الهیجاء از رجال دوره فاطمی در سال‌های ۵۷۵ و ۵۷۷ق بنا کرد (المطری، ۱۴۲۶ق، ص ۱۴۱). سپس امیر زین‌الدین ضعیف منصور^۱ آن را پس از آنکه مدتی ویران شده بود، در سال ۱۷۶ق بازسازی کرد (سمهودی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۱۸۹؛ سخاوی، ۱۳۹۹ق، ج ۱، ص ۶۹). این مسجد در دوره اخیر به اشتباه، به نام «مسجد ابوبکر» شهرت یافته بود و متأسفانه در سال ۱۴۱۴ق. در جریان توسعه خیابان از میان رفت. با این حال مسجد دیگری که

۱. از خاندان «بنو مهنا» (از سادات علوی) و امیر وقت مدینه.

پیشتر به نام مسجد ابوبکر یا بدون نام بوده، امروزه به نام مسجد علی بن ابی طالب علیه السلام شهرت یافته است (جعفریان، ۱۳۹۰ش، ص ۳۲۸).

همچنین در محدوده منطقه «مصلی» و شمال مسجد ابوبکر (در غرب مسجد النبی)، مسجدی به نام «علی بن ابی طالب علیه السلام» وجود دارد که سمهودی و سخاوی از آن یاد و محل آن را شمال بوستان، موسوم به «عُریضی» تعیین کرده‌اند. نویسندگان و مورخان اهل سنت، در وجه ارتباط این مسجد با امام علی علیه السلام، آن را محلی که آن حضرت در زمان محاصره عثمان، در آنجا نماز عید را اقامه کرد، معرفی کرده‌اند (سمهودی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۱۲۱؛ السخاوی، ۱۳۹۹ق، ج ۱، ص ۶۹).

سمهودی این ادعا را به گزارش‌هایی کهن مستند کرده است؛ از جمله از «ابن شَبَّه» به طریق خود از «سعد بن عیید مولى ابن ازهر» نقل کرده است که گفت: «در روز عید با علی علیه السلام نماز خواندم؛ در حالی که عثمان در محاصره بود...». از ژهری نیز نقل کرده است که در زمان محاصره عثمان، سهل بن حنیف نماز جمعه را و علی علیه السلام نماز روز عید را اقامه نمود (سمهودی، ۱۴۲۲ق، همانجا).^۱

درباره زمان ساخت دقیق این مسجد اطلاع دقیقی در دست نیست. سمهودی با قید «به نظر می‌رسد»، ساخت آن را به عمر بن عبدالعزیز نسبت داده و افزوده است: این مسجد بعدها ویران شد و از بین رفت؛ تا جایی که برخی از حاجیان در زمان موسم حج مردگان خود را در آن دفن می‌کردند. تا اینکه امیر زین‌الدین ضَغیم منصورى آن را در سال ۸۸۱ق. بازسازی کرد (سمهودی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، صص ۱۲۳-۱۲۲).

این مسجد در محله «مناخه» (از محله‌های قدیمی مدینه)، امروزه در ضلع جنوبی خیابانی به همین نام، در جنوب غربی مسجد النبی، به فاصله ۳۵۰ متری از آن قرار دارد. در ساختمان آن از سنگ‌های بزرگ سیاه و ستون‌های ضخیم و پهن و بسیار مستحکم استفاده شده است.

۱. چنانکه آقای حجت‌الاسلام والمسلمین محمدرضا هدایت‌پناه یادآور شدند، ممکن است این روایت ساخته و پرداخته راویانی باشد که گرایش عثمانی داشته‌اند و به نحوی قصد داشته‌اند امام علی علیه السلام را به عنوان رهبر شورشیان علیه عثمان مطرح کنند. از این رو، صحّت و اعتبار روایت نماز عید خواندن امام علی علیه السلام در ایام محاصره عثمان محل تردید است.

شبستان مسجد کم عرض و طولانی است و سقف آن با هفت گنبد در امتداد یکدیگر پوشیده شده است. گنبد میانی بزرگ تر از سایر گنبدها است و در زیر آن، محراب مسجد قرار دارد. در غرب شبستان مسجد نیز مناره‌ای به سبک عثمانی وجود دارد (نجفی، ۱۳۸۶ش، ص ۲۹۷ و ۶۰۵-۶۰۳). ساختمان مسجد در دوره اخیر تخریب و در سال ۱۴۱۱ق. از نو بازسازی شده و مساحت فعلی آن ۸۸۲ متر مربع است (جعفریان، ۱۳۹۰ش، ص ۳۲۰).

افزون بر دو مسجد فوق، سمهودی در بیان زیارتگاه‌های منطقه «قبا»، به مسجدی متصل به مسجد قبا از سمت جنوب غربی آن، اشاره کرده است که در آن زمان به «مسجد علی (علیه السلام)» شهرت داشته و زیارتگاه مردم بوده است (سمهودی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۱۵۸). مورخان مدینه احتمال داده‌اند که این مسجد در اصل خانه «سعد بن خیشمه» بوده است (سمهودی، همانجا؛ سخاوی، ۱۳۹۹ق، ج ۱، ص ۶۹).

درباره مسجد فضیخ نیز که در شرق مسجد قبا قرار داشته و در منابع شیعه و سنی، به عنوان یکی از مساجد ساخته شده در محل نماز خواندن پیامبر ﷺ دانسته شده (الکلینی، ۱۴۰۱ق، ج ۴، ص ۵۶۰؛ ابن شُبّه، بی تا، ج ۱، ص ۶۹)، نزد شیعه این باور وجود داشته که در محل این مسجد، معجزه ردّ شمس به وقوع پیوسته است؛ چنانکه از روایتی که کلینی در کافی نقل کرده، این مسئله نتیجه گیری می شود (کلینی، ۱۴۰۱ق، ج ۴، ص ۵۶۲).

جمال الدین مطری (در گذشته ۷۴۱ق)، اشاره کرده است که در زمان وی، مسجد فضیخ به نام «مسجد الشمس» شهرت داشته است (۱۴۲۶ق، ص ۱۳۴). اگرچه او وجه این شهرت را بیان نکرده، اما از اشاره فیروزآبادی (م ۸۱۷ق) می توان دریافت که وجه اشتها آن باور مبنی بر وقوع معجزه ردّ شمس در محل این مسجد بوده است. با این حال او در وقوع این معجزه در محل مسجد فضیخ تشکیک کرده و محل آن را در منطقه صهباء در خیبر دانسته است (سمهودی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۱۷۱).

همچنین از سوی دیگر، حسین بن حمدان خصیبی (م ۳۳۴ق) پس از نقل روایتی مبنی بر اینکه در محل وقوع معجزه ردّ شمس مسجدی ساخته شد، محل این مسجد را در زمان خود (سال ۲۷۳ق)، زمین پست و همواری در غرب مدینه تعیین کرده و آن را زیارتگاه مشهوری دانسته که همواره بازسازی می شود و به محل ردّ شمس برای علی (علیه السلام) شهرت دارد

و گفته است که او خود این مسجد را دیده و در آن نماز خوانده است (خصیصی، ۱۴۲۳ق/۲۰۰۲م، ص ۱۲۱-۱۲۰).

امروزه ساختمان مسجد فضیخ از بین رفته؛ اما زمینی که مسجد در آن قرار داشته، درون یک چهاردیواری بدون در باقی مانده است. در عین حال، مسجد «بنو قریظه»، از دیگر مساجد تاریخی مدینه، که آن هم در منطقه شرق مسجد قبا، نزدیک مشربه ام‌ابراهیم قرار دارد، به اشتباه به مسجد فضیخ شهرت یافته است (جعفریان، ۱۳۹۰ش، ص ۳۰۱-۲۹۹).

۴. چاه‌های آب منسوب به امام علی علیه السلام

امروزه در فاصله حدود ۷ یا ۹ کیلومتری جنوب مدینه و بر سر راه مکه، نخلستانی به نام «آبار علی» وجود دارد که وجه تسمیه آن، وجود چاه یا چاه‌های آبی منسوب به امام علی علیه السلام است. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که این منطقه در سده‌های اولیه هجری به نام «ذوالحلیفه» شناخته می‌شد؛ اما بعدها به نام «بئر علی» و در دوره اخیر نیز به نام «آبار علی» شهرت یافته است.

ذوالحلیفه، در مقیاس قدیم، از مدینه ۶ میل فاصله داشت و نخستین منزلگاه از این شهر در راه مکه بود و پیامبر در آنجا احرام می‌بست (فیروزآبادی، ۱۳۸۹ق/۱۹۸۹م، ص ۱۹۹؛ بکری، بی تا، ج ۳، ص ۹۵۴). مسجد شجره که محل احرام پیامبر صلی الله علیه و آله بوده و امروزه میقات گاه حاجیان از مدینه است، در این منطقه قرار دارد (نجفی، ج ۱، صص ۲۶۱-۲۵۸).

به گواهی چند تن از مورخان از سده‌های هشتم تا دهم هجری، ذوالحلیفه در زمان آنها به نام «بئر علی» شناخته می‌شده است (فیروزآبادی، ص ۸۲؛ سمهودی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۴۲۱). نویسندگان و پژوهشگران دوره متأخر نیز اذعان داشته‌اند که ذوالحلیفه همانجایی است که امروزه به نام «آبار علی» یا «اببار علی» شناخته می‌شود (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: نجفی، ج ۱، صص ۲۶۳-۲۶۲).

گفتنی است در منابع اهل سنت، خبری از امام صادق علیه السلام نقل شده مبنی بر اینکه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله دو چاه «قیس» و «شجره» را به امام علی علیه السلام اقطاع کرد (یاقوت حموی، ۱۳۹۷ق/۱۹۷۷م، ج ۴، ص ۲۶۹؛ سمهودی، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۴۱۸). با توجه به اینکه «آبار علی»

و مسجد شجره امروزه در یک منطقه قرار دارند، به نظر می‌رسد چاه آب منسوب به امام علی علیه السلام در واقع همان چاه «شجره» باشد که پیامبر صلی الله علیه و آله تیول امام علی علیه السلام نمود.

از سوی دیگر، سمهودی (م ۹۱۱ ق)، به نقل از عزالدین ابن جماعه (م ۸۱۹ ق) قول دیگری را درباره چاه امام علی علیه السلام در ذوالحلیفه نقل کرده است مبنی بر اینکه به باور عوام الناس، امام علی علیه السلام در این چاه با جنیان جنگید (سمهودی، ۱۴۲۲ ق، ج ۴، ص ۲۴۶). اما به نظر می‌رسد سمهودی یا ابن جماعه این چاه را با چاه آب دیگری به نام «بئر ذات العَلم» خلط کرده‌اند که بر اساس باور رایج میان مسلمانان در گذشته، امام علی علیه السلام در این چاه با جنیان جنگید و آنان را شکست داد.

مستند نگارنده این سطور آن است که شماری از جهانگردان و جغرافیدانان مسلمان، از سده ششم هجری، به این چاه و موقعیت آن در محل دیگری به نام «روحاء» در میان مکه و مدینه اشاره کرده‌اند. از نخستین این نویسندگان، ابن جبیر است که ضمن اشاره به موقعیت دقیق «بئر ذات العَلم» در منطقه «روحاء» در میان مسیر مکه به مدینه، از باور مبنی بر جنگ امام علی علیه السلام با جنیان در این چاه سخن گفته و آن را چاه بسیار عمیقی با قعر دست نیافتنی توصیف کرده است (ابن جبیر، ص ۱۶۷).

تقریباً هم‌زمان با ابن جبیر، علی بن ابی‌بکر هروی (۶۱۱ ق) از این چاه به عنوان «چاه علی بن ابی‌طالب نزدیک مدینه» یاد نموده و آن را محلی که «گفته می‌شود او در آن با جنیان جنگید» معرفی کرده است (هروی، ص ۹۰). فیروزآبادی نیز موقعیت «بئر ذات العَلم» را «میان مدینه و صفراء و مقابل روحاء» مشخص کرده و توصیفی مشابه با قول ابن جبیر درباره این چاه ارائه کرده است (فیروزآبادی، ص ۴۴).

بنا بر آنچه گذشت، واضح است که «بئر ذات العَلم»، چاه دیگری جز «بئر علی» در ذوالحلیفه است؛ زیرا محل روحاء در فاصله ۴۰ میلی از مدینه (فیروزآبادی، ص ۱۶۱)، و موقعیت صفراء بالاتر از «ینیع» از سمت مدینه و در فاصله یک مرحله از منطقه «بدر» بوده است (حموی، ج ۳، ص ۴۱۲).

غزوه «ذات بئر العلم» یا جنگ امام علی علیه السلام با جنیان، در کتب مغازی و منابع معتبر تاریخ و سیره پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام ذکر نشده است و مشخص نیست که داستان آن از چه دوره

و زمانی شکل گرفته و به باورهای مسلمانان راه یافته است. در میان منابع شیعه، مناقب ابن شهر آشوب از نخستین منابعی است که به تفصیل داستان این غزوه را - بدون ارائه سند آن - نقل کرده و غلبه امام علی علیه السلام بر جن را از فضائل آن حضرت برشمرده است (ابن شهر آشوب، ج ۲، ص ۱۰۳؛ و نیز ج ۳، ص ۲۹۸).

ابن شهر آشوب، همچنین اشعاری را از چند تن از شاعران شیعه که در حد فاصل سده‌های سوم تا ششم هجری می‌زیسته‌اند، نقل کرده است که در این اشعار، به این داستان - البته بدون اشاره به نام چاه - اشاره شده است (همو، ج ۲، صص ۱۰۵-۱۰۳ و ص ۳۴۶).

شیخ مفید نیز روایت مشابهی از جنگ امام علی علیه السلام با جنیان - البته نه در چاه - بلکه در دره‌ای عمیق، نقل کرده و در پایان می‌افزاید: این روایت نزد اهل سنت نیز شهرت دارد و به جز معتزله، کسی آن را انکار نکرده است (مفید، ج ۱، صص ۳۴۱-۳۳۹).

در منطقه جعرانه، نزدیک مکه، دو چاه آب، یکی منسوب به پیامبر صلی الله علیه و آله و دیگری منسوب به امام علی علیه السلام وجود داشته است که ناصر خسرو در سفرنامه خود از آنها یاد کرده است (ناصر خسرو، ۱۳۸۹ش، ص ۱۳۷). ابوسالم عیاشی (در گذشته ۱۰۹۰ق)، در سفرنامه‌اش (از سال ۱۰۷۴ق)، از وجود دو چاه آب بزرگ در جعرانه خبر داده است (عیاشی، ۲۰۰۶م، ج ۲، ص ۱۶۷) که می‌تواند منطبق بر دو چاه مورد اشاره ناصر خسرو باشد.

در منطقه ینبع نیز چندین چشمه آب متعلق به امام علی علیه السلام وجود داشته است. ابن شبه در کتاب خود از سه چشمه متعلق به امام علی علیه السلام به نام‌های «عین ابی نیر»، «عین البحیر»، و «عین بولا یا نولا»^۲ یاد کرده است (ابن شبه، ج ۱، ص ۲۲۱). به گفته حمد الجاسر، در روزگار ما در ینبع تنها یک چشمه منسوب به امام علی علیه السلام به نام «عین علی» باقی مانده و چشمه‌های دیگر از بین رفته یا تغییر نام داده است (الجاسر، بی تا، ص ۱۹). چشمه باقی مانده، امروزه در روستایی به نام «عین علی الحریبه» قرار دارد.

همچنین ابن مجاور (سده هفتم) به وجود چاه آبی منسوب به امام علی علیه السلام، واقع در

۱. منسوب به ابو نیر غلام امام علی علیه السلام. درباره وی، سمهودی ۱۴۲۲ق، ج ۴، صص ۳۹۹-۳۹۸.
 ۲. در نسخه چاپی تاریخ مدینه ابن شبه، به نام عین نولا، و در وفاء الوفاى سمهودی (۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۳۹۸) به نام عین بولا معرفی شده است.

فاصله ۴ فرسخی از منطقه «خضراء»، «وادی انظر» اشاره کرده و درباره آن نوشته است: «چاه عظیمی است که حاجیان و اعراب ساکن اطراف آن، دام خود را از آن سیراب می کنند.» (ابن مجاور، ۱۹۹۶م، ص ۲۷). در منابع دیگر نیافتیم که اشاره ای به این چاه کرده باشند.

۵. سایر مکان های مرتبط با امام علی علیه السلام در حجاز

افزون بر زیارتگاه ها و مکان های مرتبط با امام علی علیه السلام در دو شهر مکه و مدینه و حوالی آن، مکان های دیگری نیز مرتبط با آن حضرت در سایر شهرها و مناطق حجاز وجود دارد که شماری از آنها با حوادث تاریخی مهم صدر اسلام، همچون غزوه بدر، غزوه خندق و بیعت غدیر خم گره خورده است. البته مکان هایی را نیز می توان سراغ گرفت که از اعتبار تاریخی کافی برخوردار نیست.

از مهم ترین مکان های مرتبط با امام علی علیه السلام در حجاز، باید به «مسجد غدیر» اشاره کرد که در «غدیر خم»، نزدیک شهر تاریخی «جُحفه» قرار داشته است. غدیر خم نام زمین آبرگیری است که پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در مسیر بازگشت از آخرین سفر حج خود به مکه، معروف به «حجّة الوداع»، در آنجا توقف نمود و در روز ۱۸ ذی الحجه سال ۱۰ق، در مقابل دیدگان انبوه مسلمانان حج گزار، حضرت علی علیه السلام را به ولایت بر مؤمنان منصوب کرد و حدیث مشهور «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَهَذَا عَلِيٌّ مَوْلَاهُ» را اعلام نمود و مسلمانان با بیعت با آن حضرت، از انتصاب الهی ایشان به عنوان ولی و امام خود، ابراز تسلیم و رضایت کردند.

با توجه به اهمیت فوق العاده بیعت غدیر، به ویژه نزد شیعیان، طبیعی است که از همان قرون اولیه اسلامی، در محل آن مسجدی بنا گردیده و به زیارتگاه شیعیان تبدیل شده باشد؛ چنانکه در روایات نقل شده از ائمه علیهم السلام، از «مسجد غدیر» یاد و به نماز خواندن در آن توصیه شده است؛ از جمله آنکه از امام صادق علیه السلام نقل شده است؛ نماز گزاردن در مسجد غدیر مستحب است؛ زیرا پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در آنجا علی علیه السلام را به امامت منصوب کرد و خداوند در آنجا حق را آشکار نمود (کلینی، ۱۴۰۱ق، ج ۴، ص ۵۶۷).

در روایت دیگری آمده است زمانی که امام صادق علیه السلام به مسجد غدیر رسید، نگاهی به

سمت چپ مسجد کرد و فرمود: اینجا قدمگاه رسول الله ﷺ است؛ جایی که فرمود: «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيْهِ مَوْلَاهُ» (الکلینی، ۱۴۰۱ق، ج ۴، ص ۵۶۶). از امام کاظم (ع) نیز نقل شده است که به راوی (عبدالرحمان بن حجاج) توصیه فرمودند: در مسجد غدیر نماز بگزار؛ چرا که نماز خواندن در آن فضیلت دارد؛ و پدرم مرا به این کار توصیه می کرد (همو، همانجا).

از میان نویسندگان سده های میانی، علی بن ابی بکر هروی از «غدیر خم» به عنوان یکی از مکان های زیارتی حجاز یاد کرده، اما آن را محلی که پیامبر ﷺ در آنجا با امام علی (ع) پیمان برادری بست، دانسته است (هروی، ص ۸۹). شهید اول (م ۷۸۶ق) نیز اشاره کرده است که تا زمان وی، مسجد غدیر نزدیک جُحفه باقی مانده و دیوارهایش همچنان سرپاست و راه حج غالباً از کنار آن می گذرد (الشهید الاول، ۱۴۱۹ق، ج ۳، صص ۱۱۸-۱۱۷).

مسجد غدیر، چنانکه از شواهد تاریخی برمی آید، در سده های اولیه اسلامی در مسیر کاروان های حج بوده، اما بعدها با تغییر مسیر کاروان ها، این مسجد رو به ویرانی گذاشته و در دوره های اخیر نشانی از آن باقی نمانده است. از این رو محل دقیق این مسجد در روزگار کنونی دانسته نیست و درباره موقعیت جغرافیایی امروزی غدیر خم و مسجد آن، میان پژوهشگران اختلاف نظر وجود دارد.

در منابع کهن، «غدیر خم» آبگیری نزدیک شهر «جُحفه» معرفی شده که اطراف آن را درختان فراوانی فرا گرفته بوده و راه [حج] از میان درختان می گذشته است. آب این آبگیر از چشمه ای (به فاصله یک میل از جُحفه) تأمین می شده و میان آبگیر و چشمه، مسجدی منسوب به پیامبر ﷺ وجود داشته است (مناسک، ۱۴۰۱ق/۱۹۸۱م، صص ۴۵۸-۴۵۷؛ سمهودی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۴۴۵؛ برای آگاهی بیشتر، ر.ک: بلادی، بی تا، ص ۶۶-۶۵).

جُحفه نام شهر تاریخی کوچکی از اوایل دوره عباسی است که پس از انقراض خلافت فاطمی، به موازات رشد بندر جدّه و تغییر مسیر کاروان های حج، از رونق افتاد و رو به ویرانی نهاد. ویرانه های جُحفه امروزه در فاصله حدود ۱۵ کیلومتری جنوب شرقی بندر جدید «رابغ» (از بنادر جدید عربستان در ساحل دریای سرخ، و واقع در حدود ۱۴۰ کیلومتری شمال جدّه) قرار دارد.

در کتاب مسالک، که به اشتباه به ابو اسحاق حربی (در گذشته ۲۸۵ق) منسوب گردیده،

اشاره شده است که در جحفه برکه‌ای و در کنار آن حوض و چاه‌های آبی، و چشمه آبی نیز درون دره رودخانه وجود داشته که در محل این چشمه، دژی با دو دروازه ساخته شده و خانه‌های مسکونی، در بازار درون آن قرار دارد (مناسک، ص ۴۵۷).

همچنین در این کتاب، به وجود چند مسجد منسوب به پیامبر ﷺ در داخل شهر جحفه و اطراف آن اشاره شده است؛ از جمله مسجدی در اول جحفه که به نام «عزور» (نام گردنه‌ای در شمال جحفه) شناخته می‌شده؛ و مسجد دیگری نزدیک دو میل، دو علم در انتهای آن، که «مسجد الاثمه» نام داشته است. مسجدی نیز در فاصله یک میل از جحفه و مسجد دیگری در سمت چپ مسیر، در فاصله سه میل از آن وجود داشته است (مناسک، صص ۴۵۸-۴۵۷).

امروزه آنچه از جحفه باقی مانده، شامل دژ سنگی کوچکی با حصار مربع از دوره عباسی است که نزد اهالی منطقه به «قصر علیا» مشهور است. سایر ویرانه‌های شهر نیز، از جمله ویرانه‌های مسجدی قدیمی در سمت جنوب جحفه، به زیر شن فرورفته است. گویا اخیراً در غرب دژ سنگی و در فاصله کمی از محل مسجد قدیمی، یک چهاردیواری سیمانی جدید به عنوان مسجد ساخته شده بود.

همچنین امروزه در چند کیلومتری جنوب شهر تاریخی جحفه و در ۲۲ کیلومتری شهر رابغ، مسجد میقات «جحفه» - میقات قدیمی حاجیان شامی و مصری - قرار دارد که در دوره اخیر، در سمت غربی ویرانه‌ها مسجدی کهن ساخته شده و اینجا ظاهراً همان مسجدی است که در کتاب مناسک، به وجود آن در فاصله سه میل از جحفه اشاره شده است (بلادی، بی تا، ص ۵۶).

از میان پژوهشگران معاصر که به تعیین موقعیت کنونی غدیر خم پرداخته‌اند، پژوهشگر سعودی، عاتق بن غیث بلادی، غدیر خم و چشمه آن را در وادی وسیعی میان دو کوه، در ۸ کیلومتری جحفه و در فاصله حدود ۲۶ کیلومتری شرق رابغ تعیین کرده که امروزه به نام «عُربه» شناخته می‌شود (بلادی، بی تا، ص ۶۱).

اما مرحوم سید محمد باقر نجفی، این نظریه را نپذیرفته و با این پیش فرض که مرکزیت «جحفه» مسجد میقات کنونی است، چنین نتیجه‌گیری کرده است که مسجد غدیر خم می‌تواند منطبق بر «مسجد عزور» باشد که در کتاب مناسک، به وجود آن

نزدیک دژ جُحفه که ویرانه‌های آن امروزه در چند کیلومتری شمال مسجد میقات جحفه قرار دارد، اشاره شده است (نجفی، ۱۳۸۱ش، صص ۱۱۳-۱۲۲).

در برخی از منابع متأخر؛ از جمله سفرنامه ابن عبدالسلام دَرعی (م ۱۲۳۹ق)، به وجود مسجدی به نام امام علی علیه السلام در روستای بدر اشاره و مسجد سنگی مدور کوچکی توصیف شده است (الجاسر، ۱۴۰۲ق/۱۹۸۲م، ص ۹۶). روستای بدر که محل وقوع غزوه بدر، نخستین رویارویی جدی مسلمانان با مشرکان مکه در سال دوم هجری بوده، امروزه در فاصله حدود ۱۵۰ کیلومتری جنوب غربی مدینه قرار دارد.

گفتنی است سمهودی افزون بر مسجد عَریش در روستای بدر، که در محل توقف و خیمه‌گاه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در زمان وقوع غزوه بدر ساخته شده و تا به امروز نیز باقی مانده است. از مسجد دیگری به نام «مسجد النصر» در این روستا یاد و درباره پیشینه آن اظهار بی‌اطلاعی کرده است (سمهودی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۴۵۷). شاید بتوان چنین احتمال داد که با توجه به نقش اصلی و غیر قابل انکار امام علی علیه السلام در پیروزی مسلمانان در جنگ بدر، همین مسجد بعدها به نام مسجد امام علی علیه السلام نامیده شده است و شاید ساخت این مسجد نیز بی‌ارتباط با رشادت‌های آن حضرت در این نبرد تاریخی سرنوشت‌ساز نبوده است.

مکان دیگر مرتبط با امیر مؤمنان علی علیه السلام در حجاز، قلعه خبیر است که یادآور نقش چشمگیر و رشادت‌های آن حضرت در غزوه‌های پیامبر خدا صلی الله علیه و آله به شمار می‌آید. در جریان غزوه خبیر، امام علی علیه السلام با شکست دادن «مَرَحَب»، پهلوان یهود و گشودن معجزه آسای دروازه قلعه خبیر، یکی از بزرگ‌ترین پیروزی‌های دوره حیات پیامبر صلی الله علیه و آله را رقم زد.

«خبیر» منطقه‌ای کوهستانی - سنگلاخی و در عین حال بسیار حاصلخیز است که در آن، باغ‌ها و چشمه‌های فراوانی وجود دارد. شهر خبیر، مرکز استانی به همین نام در فاصله حدود ۱۷۰ کیلومتری شمال مدینه منوره است (انصاری، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، ص ۱۲). در خبیر هفت قلعه به نام‌های ناعم، قموص، الشق، نطاة، سلالم، وطیح و کتیبه وجود داشته است که ساکنان آنها در صدر اسلام یهودیان بوده‌اند و همه این قلعه‌ها در جریان غزوه خبیر در سال ۷ قمری به دست لشکر مسلمانان گشوده شدند (حموی، ج ۲، صص ۴۱۰ - ۴۰۹).

بزرگ‌ترین قلعه موجود در خیبر، قلعه «قموص» بود که به دست امام علی علیه السلام گشوده شد و در پایین آن مسجدی به نام پیامبر صلی الله علیه و آله وجود داشت (بکری، ص ۵۲۲). مقدسی (م ۳۸۰ق)، جغرافی دان مسلمان، اشاره کرده است که تا زمان وی، درب قلعه‌ای که امام علی علیه السلام آن را از جا کند، در خیبر باقی بوده است (مقدسی، ۱۹۰۶م، ص ۸۳). امروزه قلعه قموص به نام قلعه مرحب شناخته می‌شود. در دامنه این قلعه، چشمه‌ای به نام «عین علی» (چشمه علی) وجود دارد (نجفی، ج ۲، ص ۴۱۶) که اهالی منطقه آن را به امیر مؤمنان علی بن ابی طالب علیه السلام نسبت می‌دهند (جاسر، ۱۴۰۱ق/۱۹۸۱م، ۲۸۷). چشمه علی در خیبر، چشمه عریض و عمیقی است که آثار مرمت و بازسازی در آن از زمان‌های گذشته به چشم می‌خورد و برای رسیدن به آن باید از قلعه مرحب به واسطه پلکانی سنگی پایین رفت (نجفی، ج ۲، ص ۴۱۶).

گفتنی است با استناد به برخی منابع تاریخی و جغرافیایی، مکان‌های دیگری نیز در سرزمین حجاز وجود داشته که بر اساس باورهای رایج در گذشته، محل وقوع برخی جنگ‌ها و نبردهای امام علی علیه السلام بوده است. اما این مکان‌ها اعتبار تاریخی چندانی ندارد و گاه جنبه افسانه‌ای داشته است. البته در منابع، به وجود زیارتگاه‌های دارای گنبد و ساختمان در این گونه مکان‌ها سخن به میان نیامده است؛ برای نمونه، ابن مجاور در جایی که از سرزمین بنی سلیم - میان مکه و مدینه - سخن می‌گوید، به داستان فتح این سرزمین به دست امام علی علیه السلام و غلبه ایشان بر یک زنبور عسل غول‌پیکر اشاره کرده است (ابن المجاور، صص ۲۴-۲۵). او همچنین به محل نبرد امام علی علیه السلام با مار «افعی» در نقطه‌ای میان طائف و کوه بدر اشاره کرده است (ابن المجاور، ص ۳۹)؛ که این گونه داستان‌ها، در منابع معتبر تاریخ و سیره پیامبر صلی الله علیه و آله نیامده است.

نتیجه‌گیری

بررسی صورت گرفته نشان می‌دهد که مکان‌های منسوب به امام علی علیه السلام در حجاز، شامل آثار متعدد و متفاوتی است که از خانه کعبه گرفته تا مساجد موسوم به نام آن حضرت و نیز چند چشمه و چاه آب را شامل می‌گردد. برخی از این مکان‌ها، نظیر خانه پدری

ایشان در مکه و خانه ایشان در مدینه، یادآور حضور و زندگی آن حضرت در این دو شهر و تعداد دیگری از آنها، عمدتاً شامل مساجد منسوب به ایشان، به یادبود برخی رخدادهای مهم صدر اسلام که امام علیه السلام در آنها نقش چشمگیری داشته، بنا شده است. مکان‌هایی نیز همچون «بئر ذات العلم» وجود داشته که دارای اعتبار تاریخی کافی نبوده است. متأسفانه امروزه بیشتر مکان‌های منسوب به امام علی علیه السلام از میان رفته است. برخی از آنها؛ از جمله مسجد غدیر خم، در گذر زمان از بین رفته و برخی دیگر نیز همچون خانه پدری امام علیه السلام در مکه، مسجد واقع در جنوب مسجد سلمان (از مجموعه مساجد سبعة) در مدینه و مسجد فضیخ یا ردّ شمس در منطقه قبا، در دوره اخیر، از روی عمد یا بی‌توجهی تخریب شده است. اما هنوز شمار دیگری از این آثار، از جمله مسجد نزدیک مصلی در مدینه و چاه آب ایشان معروف به «آبار علی» یا برجا است؛ و البته محل ولادت آن حضرت؛ یعنی خانه کعبه، همواره محل طواف و نماز حج‌گزاران و قبله‌گاه و محل توجه مسلمانان جهان است.

منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۸۵ق/۱۹۶۶م، علل الشرائع، النجف: المكتبة الحیدریة ومطبعتها.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، تصحیح: علی اکبر غفاری، ۱۳۶۱ش، معانی الاخبار، قم: انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه).
۳. ابن جبیر، محمد بن احمد، بی‌تا، رحلة ابن جبیر، بیروت: دار صادر.
۴. ابن شُبّه، عمر بن زید، تحقیق: فهیم محمد شلتوت، بی‌تا، تاریخ المدینة المنورة، بی‌جا، بی‌نا.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، تحقیق: یوسف البقاعی، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۱م، مناقب آل ابی‌طالب، بیروت، دارالاضواء، چاپ ۲
۶. ابن الصبّاغ، علی بن محمد، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۸م، الفصول المهمّة فی معرفة احوال الائمة، بیروت: دارالاضواء، چاپ ۲
۷. ابن فهد المکی، محمد بن محمد، تحقیق: فهیم محمد شلتوت، ۱۹۸۳م، إتحاف الوری بأخبار ام القرى، مکه المکرمة، جامعة ام القرى.

۸. ابن مازه، محمد بن عمر، تصحيح: رسول جعفریان، ۱۳۹۲ش، لطائف الاذکار للحضار والستقار فی المناسک والآداب، تهران: نشر علم، چاپ ۱
۹. ابن المجاور، ۱۹۹۶م، صفة بلاد اليمن ومكة وبعض الحجاز (تاریخ المستبصر)، مراجعه: ممدوح حسن محمد، القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية.
۱۰. ابن المغازلی، علی بن محمد، تحقیق: محمد کاظم المحمودی، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، مناقب اهل البيت، طهران: المجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الاسلاميه، چاپ ۱
۱۱. ابوسليمان، عبدالوهاب ابراهيم، ۱۴۳۰ق/۲۰۰۹م، الأماكن المأثورة المتواترة في مكة المكرمة: عرض و تحليل، جده: مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامي، ط ۱
۱۲. الانصاري، عبدالرحمان الطيب، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م، خيبر: الفتح الذي سُرَّ به النبي ﷺ، الرياض: دار القوافل.
۱۳. البكري، عبدالله بن عبدالعزيز، تحقيق: مصطفى السقا، بي تا، معجم ما استعجم من اسماء البلاد والمواضع، بيروت: عالم الكتب.
۱۴. البلادي، عاتق بن غيث، بي تا، على طريق الهجرة، دار مكة.
۱۵. البيهقي، احمد بن الحسين، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، السنن الكبرى، بيروت: دار الكتب العلمية، چاپ ۳، ۱۴۲۴ق/۲۰۰۳م.
۱۶. الجاسر، حمد، ۱۴۰۱ق/۱۹۸۱م، في شمال غرب الجزيرة: نصوص، مشاهدات، انطباعات، الرياض: دار اليمامة، چاپ ۲
۱۷. الجاسر، حمد، ۱۴۰۲ق/۱۹۸۲م، ملخص رحلتی ابن عبدالسلام الدرعی، دار الرفاعي.
۱۸. الجاسر، حمد، بي تا، بلاد ينبع، الرياض: دار اليمامة.
۱۹. جعفریان، رسول، ۱۳۹۰ش، آثار اسلامي مکه و مدينه، تهران: مشعر، چاپ ۱۴ (ويرايش جديد).
۲۰. الحاكم النيسابوري، محمد بن عبدالله، تحقيق: مصطفى عبدالقادر عطا، ۱۴۲۲ق/۲۰۰۲م، المستدرک علی الصحیحين، بيروت: دار الكتب العلمية، چاپ ۲
۲۱. الخصبي، حسين بن حمدان، ۱۴۲۳ق/۲۰۰۲م، الهداية الكبرى، بيروت: مؤسسة البلاغ.
۲۲. سبط ابن الجوزي، يوسف بن قزواغلي، ۱۴۲۷ق، تذكرة الخواص، قم: ذوی القربی، چاپ ۱
۲۳. السخاوي، محمد بن عبدالرحمان، ۱۳۹۹ق/۱۹۷۹م، التحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة، تحقيق: اسعد طرابزونى الحسيني، المدينة: المكتبة العلمية، چاپ ۱
۲۴. السمهودي، علی بن عبدالله، تحقيق: قاسم السامرائي، ۱۴۲۲ق/۲۰۰۱م، وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى، مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامي، چاپ ۱

٢٥. الشهيد الاول، محمد بن مكي، ١٤١٩ق، ذكرى الشيعة في احكام الشريعة، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، چاپ ١
٢٦. الطوسي، محمد بن الحسن، ١٤١٤ق، الأمالي، تحقيق: مؤسسة البعثة، قم: دار الثقافة، چاپ ١
٢٧. العياشي، عبدالله بن محمد، ٢٠٠٦م، الرحلة العياشية، تحقيق: سعيد الفاضلي و سليمان القرشي، ابوظبي: دار السويدي، چاپ ١
٢٨. الفاسي، محمد بن احمد، تحقيق: علي عمر، ٢٠٠٧م، شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام، القاهرة: مكتبة الثقافة الدينية، چاپ ١
٢٩. الفيروزآبادي، محمد بن يعقوب، تحقيق: حمد الجاسر، ١٣٨٩ق/١٩٨٩م، المغانم المطابة في معالم طابة، الرياض: دار اليمامة، چاپ ١
٣٠. الكردي المكي، محمد طاهر، تحقيق: عبدالملك بن دهيش، ١٤٢٠ق/٢٠٠٠م، التاريخ القويم لمكة وبيت الله الكريم، مكة المكرمة: دار خضر، چاپ ١
٣١. الكليني، محمد بن يعقوب، ١٤٠١ق، الكافي، بيروت: دار صعب و دار التعارف، چاپ ٣.
٣٢. المسعودي، علي بن الحسين، ١٤٠٩ق/١٩٨٨م، اثبات الوصية للإمام علي بن ابي طالب عليه السلام، بيروت: دار الاضواء، چاپ ٢
٣٣. المطري، محمد بن احمد، تحقيق: سليمان الرحيلي، ١٤٢٦ق/٢٠٠٥م، التعريف بما أنست الهجرة من معالم دار الهجرة، الرياض: دار الملك عبدالعزيز.
٣٤. المفيد، محمد بن محمد، تحقيق: مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، ١٤١٦ق/١٩٩٥م، الارشاد الى معرفة حجج الله على العباد، بيروت: مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، چاپ ١
٣٥. المقدسي، محمد بن احمد، ١٩٠٦م، احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم، ليدن: بريل.
٣٦. ناصر خسرو، تصحيح: محمد دبيري، ١٣٨٩ش، سفرنامه ناصر خسرو، تهران: زوار، چاپ ١٠
٣٧. نجفي، سيد محمد باقر، ١٣٨٦ش، مدينه شناسي، تهران: مشعر، چاپ ١
٣٨. نجفي، سيد محمد باقر، ١٣٨١ش، «موقعيت جغرافيايي غدیر خم»، شماره ٤٢
٣٩. النصيبي، محمد بن طلحه، ١٤١٩ق/١٩٩٩م، مطالب السؤل في مناقب آل الرسول، بيروت: مؤسسة البلاغ، ط ١
٤٠. الهروي، علي بن ابي بكر، تحقيق: جانين سورديل - طومين، ١٩٥٣م، الاشارات الى معرفة الزيارات، دمشق: المعهد الفرنسي، چاپ ١
٤١. ياقوت الحموي، ياقوت بن عبدالله، معجم البلدان، ١٣٩٧ق/١٩٧٧م، بيروت: دار صادر.